Л. В. ДЯЧУК. BASILICORUM LIBRI ЯК ДЖЕРЕЛО ШЛЮБНОГО ПРАВА ВІЗАНТІЇ

Досліджується візантійський правовий звід Basilicorum libri як систематизоване за інтитуційними принципами джерело шлюбного права у контексті відтворених правових інститутів Дігест Юстиніана.

***Ключові слова**: право, класичний період, джерело, шлюб, систематизація.*

Исследуется византийский правовой свод Basilicorum libri как источник брачного права систематизированного за институциональными принципами в контексте воссозданных правовых институтов Дігест Юстиниана.

***Ключевые слова:** право, классический период, источник, брак, систематизация.*

In the article the Byzantium legal corpus of Basilicorum libri as sources of marriage law, which was systematized after institutional principles in the context of the reproduced legal institutes of Digest of Yustiniana, is probed.

***Key words**: law, classic period, source, marriage, systematization.*

Актуальність візантійської правової спадщини зумовлена низкою історичних обставин. По-перше, візантійське право відповідним чином продовжило традиції римської юриспруденції. Йдеться про наступне: а) еволюція інститутів римського права на християнській ціннісній основі; б) систематизація джерел римського права (Дігести та Василіки) при збереженні автентичних уривків з відповідних оригіналів; в) збереження автентичних текстів джерел класичного, постклассичного та юстиніанівського періодів історії римського права та використання законодавчих зводів Візантії для реконструкції фізичних прогалин в римських автентичних текстах. По-друге, візантійське законодавство та приватні нормативно-правові збірки були важливим юридичним ферментом становлення національних, за межами Візантії, правових систем християнських держав. Власне їх державотворення відбувалось в орбіті візантійських різносторонніх впливів[1]. По-третє, візантійське право, яке було синтезом римського класичної юриспруденції, окремих інститутів грецького права та правових впливів внутрішнього та зовнішнього Орієнту, вперше в історії розвивалось на основі християнських цінностей, намагаючись досягнути християнського суспільного ідеалу.

Попри актуальність дослідження джерел візантійського права та їх регулятивно-правових механізмів, стан досліджень даної проблематики в Україні та в інших країнах Східної Європи, що тривалий час знаходились під впливом візантійської культури, не відповідає її історичному значенню, рівню наукових зацікавлень юридичною візантистикою у XIX – поч. XX ст., а також сучасним тенденціям її досліджень в країнах Західної Європи. Наприклад, один з основних зводів візантійської правової системи – Василіки, що розглядається у нашій статті як джерело нормативно-правових механізмів врегулювання шлюбних відносин у Візантії, став предметом спеціальних досліджень переважно у представників

© *ДЯЧУК Леонтій Володимирович* – доцент кафедри теорія та історії держави і права юридичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка

історичної науки (М. Сюзюмов[2], Є. Ліпшиц[3], А. Каждан[4], І. Медведєв[5]). Названі і подібні наукові дослідження безперечно створюють надійну історично-джерелознавчу основу для різнопланових юридичних досліджень правових джерел, зокрема, стосовно монументального збірника періоду mittelbisantische Recht – Basilicorum libri. Натомість в країнах Західної Європи найбільш об'ємний звід візантійського права став предметом критичних історико-джерелознавчих публікацій (брати Хеймбахи[6], К. Цахаріе фон Лінгенталь[7], Г. Шельтема[8]), загальних екскурсів візантійського права (К. Цахаріе фон Лінгенталь[9], Й. Мортрейль[10] , Й. Локін[11], Д. Азаревич (Росія)[12]) та спеціальних історико-правових досліджень (Ф. Лавсон[13], А. Бергер[14], Г. Шельтема[15], Н. Ван дер Валь[16]).

Мета даного дослідження полягає в тому, щоб на основі методологічних підходів догми, філософії та соціології права, враховуючи теоретичний досвід та наукові оцінки у відповідних дослідженнях, розглянути основний звід візантійського законодавства в якості джерела шлюбно-сімейного права. Окрім *завдань*, що логічно витікають з визначеної мети, йдеться про аналіз і відтворення принципів та методів систематизації норм та інститутів шлюбно-сімейного права Василік у корелятивному зв'язку з системою шлюбного права Дігест Юстиніана, а також в інших складових частинах Corpus juris civilis.

Василіки – це один з найбільш об'ємних збірників права у світовій історії, грецькомовний аналог римо-візантійського Corpus juris civilis, систематизований «архів» джерел візантійського права. Василіки – це не тільки джерело усього візантійського права, але й збірник доктрин римських, ранньовізантійських та візантійських юристів, оскільки текст Василік обріс старими (доби Юстиніана) та новими (часів імператора Лева Мудрого) схоліями[17].

Слово Василіки цілком адекватно відображає поняття *імператорське законодавство*, адже її повна назва Basilicorum libri дослівно за старогрецькою мовою означає – «царські книги» законів, але в середньо-грецькій мовній традиції слово *василевс* означало не цар, а імператор.

Василіки були створені у останні десятиліття IX та початку X століття. Більшість дослідників вважають, що вони були сформовані завдяки реформістським заходам Лева VI[18]. Інші початок роботи відносять до правління Василя I Македонянини (867-886) і пов'язують з такою колоритною фігурою візантійської історії як патріарх Фотій. В будь якому разі, принаймні основна частина систематизації Василік припадає уже на період правління Лева VI Мудрого (886-912)[19]. Завдання, поставлене перед юристами імператорів, полягало в систематизації усього візантійського права на основі християнських цінностей. Основним формально-юридичним джерелом Василік став Corpus juris civilis Юстиніана. З одного боку, йшлося про своєрідне його відродження, однак у грецькій мовно-юридичній традиції. Щоправда завдання носило більш об'ємний, багатоаспектний характер. Передусім була задумана програма «очищення давніх законів», суть якої однак не зводиться до «очищення» права від нашарувань законодавства Ісаврійської династії, як іноді не зовсім правильно уявляють взаємодію юридично-парадигматичних традицій обох історичних епох[20]. Правова реформа юристів Василя I та Лева VI була значно ширшою і полягала в перегляді та класифікації всієї писаної правової спадщини, перш за все з Corpus juris civilis, з точки зору її використання у нових історичних умовах, відміни застарілих законів, і усування протиріч в законах, що залишились чинними, «елінізації» юстиніанових законів, тобто їх переведення у грецьку мовну систему і остаточне усунення всіх залишків

латинської юридичної термінології. Тобто йдеться про заміну латинського юстиніанівського зводу «грецьким Юстиніаном»[21].

Робота над Василіками мала доцільність як з позицій актуалізації проблем теорії права, створення ґрунтовної джерельної основи для судочинства та подальшого розвитку права, так і використання для навчальних процесу і розвитку духовної культури суспільства. Після їх опублікування чинними вважалися лише ті норми Corpus juris civilis Юстиніана, які увійшли до Basilicorum libri.

Окрім збірників Юстиніана (Кодекс, Дігести Інституції, Новели), у Василіки увійшли нові та старі схолії, поточне імператорське законодавство, тобто давні та нові конституції імператорів (в т.ч. Василя I та Лева VI), які після часів Юстиніана йменуються Новелами. Основу джерельного комплексу Василік склали Дігести, які, по-перше, стали зразком для Василік в концептуально-правовому та юридично-технічному сенсі; по-друге, стали найбільш об'ємним джерелом, по-третє, були відтворені і критично використані в нових суспільних умовах. Текстами Дігест юристи Македонської доби користувались через їх грецькі переклади, що належали візантійським юристам другої половини VI та початку VII ст. (*Анонім, Стефан, Кирило, Дорофей*)[22].

Поява Василік в результаті *рекодифікації попереднього законодавста*[23] була можлива а) при наявності належних інтелектуальних умов; б) чіткого усвідомлення доцільності рекодифікації попереднього пам'ятника права, у нашому випадку – Дігест Юстиніана; в) при наявності волі у суб'єктів законодавчої ініціативи та законотворчості; подолання психологічного бар'єру символічного сприйняття усталеної традиції. Отже, юристи перших імператорів Македонської династії (866–912), подолавши традиційні уявлення та сакральну символіку існуючих вікопам'ятних правових джерел, у процесі створення власного аналога традиційному, поєднали у власному арсеналі юридичної техніки шанобливе ставлення до кодифікації Юстиніана з доцільними реформістськими змінами.

Весь обсяг джерел Василік було систематизовано у 60 книгах *платоса,* структура якого наступна: про Святу трійцю та православну Церкву (кн.1); загальні принципи права (кн. 2); канонічне право (3-5 кн.); позови та процесуальне право (6-8 кн.); приватне право (10-53 кн.); військове право (54-57); правове регулювання сервітутів (приватне право) (58 кн); регулювання норм поховання (59 кн.); кримінальне право (60 кн.)[24]. Норми шлюбно-сімейного прав розташовані у 28, 29, 30 та 31 книзі Василік подібно тому, як у Дігестах інститути заручин, шлюбу та сімейних відносин розташовані відповідно в 23, 24 та 25 книгах. Однак книги Василік не у всіх випадках є ідентичними за нормативним змістом Дігестам, однак в загальних рисах відображають зміст джерела. Отже, зупинимось на причинах і формах невідповідності, які за нашим передбаченням (дедукцією) можуть вивести нас на усвідомлення різниці ціннісно-правових парадигм, в контексті яких побутували Дігести та Василіки. По-перше, це певний зсув нумерації титулів Василік порівняно з Дігестами у викладі інститутів шлюбу та сім'ї. По-друге, неоднаковий обсяг регулятивних механізмів у відповідних книгах Дігест та Василік. По-третє, відсутність у Василіках окремих норм шлюбного права Дігест.

Пояснення усіх проблем цілком очевидне: після появи Дігест минуло 350 років. За цей час християнські цінності остаточно перетворили Візантію в країну християнської культури[25]. Тому окремі норми інституту шлюбу у Дігестах, які торкалися умов його законності, при будь-яких юридично-технічних прийомах не

могли потрапити у чинні збірки середньовізантійського права. Наприклад, дозвіл діда-домовладики на одруження його внука і внучки, які походили від синів (D. 23.2.3) Такий антихристиянський по суті шлюб пояснюється необхідністю збереження сімейно-родового майна. Ні мотиви, ні сам шлюб цілковито не відповідав правовим доктринам Візантії, починаючи з VII, а особливо з часів Еклоги (726 р.). Втім обсяг залучених у Василіки регулятивних засобів, очевидно, також був пов'язаний з абсолютною невідповідністю окремих норм Дігест парадигмі доби Македонської династії. Водночас, це також пов'язано з особливостями методики систематизації Василік, яка відзначалась в особі її суб'єтів більшим раціоналізмом та критичним сприйняттям методики систематизації їх попередників. як власне імператор Лев VI, який у своїй законодавчій діяльності намагався поєднати правову традицію та новелістику, jus vetus та jus novus, mores та nomos. В такому контексті візантійські імператори та патріархи (*імп. Василь I – патр. Фотій; імп. Лев VI – патр. Микола Містик)* намагалися повноцінно на формально-юридичному рівні відобразити у законодавстві синтез римського (юстиніанівського) права та цінностей християнства, залучаючи при цьому не тільки Дігести, але й інші складові частини Corpus juris civilis. Це частково обумовило невідповідність нумерації Дігест та Василік. Але причини цього мають також духовно-ціннісний контекст.

Християнізація римського права та тенденції до його систематизації тривали, в контексті протистояння античних та християнських цінностей, впродовж усього періоду ранньої Візантії (IV – VI ст.). Однак, що не зміг зробити ранньовізантійський імператор Феодосій II, замисливши масштабну правову реформу, а також досягти Юстиніан – формально поєднати християнство та римське право (Дігести) – у значній мірі, бодай на формальному рівні, здійснили імператори Македонської династії, відступивши частково від більш консеквентно християнської Еклоги. Піддавши критиці творців останньої, власний прототип Дігест – Василіки вони почали з християнських максим про Св. Трійцю й православну віру (I книга) та норм канонічного права (3–5 кн.). Між ними розташовані загальні положення теорії права та правові принципи, які автори намагалися узгодити передусім з нормами інститутів шлюбу та сім'ї. При цьому суб'єкти законодавчої ініціативи – імператори Македонської династії – створили і керувались у законодавчій діяльності мислимою тріадою: Бог – Справедливість (еманація влади імператора) – Церква (як християнська спільнота, у якій імператори завжди мали особливий статус). Ця тріада дещо вирізнялась від подібної концепції патріарха Фотія, зафіксованій в *Ісагозі* (Епанагозі) 875 р.: Бог (Всюдисущий) – Церква (духовне життя) – Справедливість (матеріальне життя – завдання імператора). Намагання визнати межі імператорської влади лише матеріальною сферою суспільства привели до відставки патріарха Фотія, скасування чинності Ісагоги і обмеження церковного впливу на Василіки та новостворений замість Ісагоги компактний збірник ***Прохірон***. Таким чином агональні стосунки двох вищих інститутів імперії відобразились на структурі та юридичному змісті Василік.

Отже, аналізуючи правову структуру Василік, слід зауважити, що назви титулів інститутів шлюбно-сімейного права у обох візантійських зводах тотожні: інститут заручин (De sponsalibus: D. 23.1. =Bas. 28); інститут шлюбу (De rita nuptiarum: D. 23.2. =Bas. 28. 4 та 28.5.); інститут посагу – dos (як свідчать джерела права, окремі норми цього інституту дотичні до інституту шлюбу, але у цілому це

самостійний інститут сімейно-майнових відносин) (De iure dotium: D. 23.3. =Bas. 29.1; De pactis dotalibus: D. 23.4. =Bas. 29.5; De fundo dotali). Проте правовий звід імператорів Македонської династії мав інший порядок розташування титулів за окремими книгами. Так, норми усіх трьох інститутів права розглядаються в двадцять третій книзі Дігест, натомість у 28-ій книзі Василік, розглядають два перших титули (заручини та шлюб), а інститут посагу, основні положення в межах трьох титулів, внесені до 29-ої книги. Це було свідченням різниці в цінностях та правових принципах римського та візантійського права. Якщо майно суб'єкта римського права було своєрідним продовженням його особи, що обумовило відповідне тлумачення посагу і розташування відповідних титулів у книзі Дігест (антична правова парадигма), то християнська парадигма бачила в людині Боже творіння, завдання якої полягає в «обожненні плоті», тобто у самовдосконаленні за Божими заповідями та моральними і правовими нормами християнської Церкви**.**

Наступна книга (24 кн.), що також відображає правову системи шлюбно-сімейного права в Дігестах, складається з трьох титулів: 1) De donationibus inter verum et uxorem [Про дарування між чоловіком та дружиною]: D. 24.1 = Bas. 30.1; 2) De divortiis et repudiis [Про розлучення і заяви про припинення шлюбу]: D. 24.2 = Bas. 28.7; 3) Soluto matrimonio dos quemadmodum [Яким чином посаг можна витребувати після припинення шлюбу]: D. 24.3 = Bas. 30.1. Як бачимо, структура Василік, при використанні тотожних титулів з Дігестами, знову не співпадає. Стосовно Дігест можна припустити, що така структура очевидно зумовлена відомим принципом систематизації римського права – *особи*, *речі*, *позови*. Саме ж розлучення (2-й титул) ймовірно розглядається як юридична передумова врегулювання майнових інтересів обох сторін при втраті юридичної сили інституту шлюбу. Таким чином, припинення чинності шлюбу є підставою реституції майна. Логіка систематизаторів Василік була іншою: перший титул 24 книги Дігест вони помістили у 30 книгу Василік, виділивши, таким чином, інститут дарування між чоловіком і дружиною (Bas. 30.1). Натомість два наступні титули Дігест (24 кн.) вони помістили у 28 книгу, тобто розглядаючи інститут шлюбу вони завершують його розлученням (Bas. 28.7; 28.8). Принагідно зауважимо, що до інституту розлучення тієї ж книги Василік увійшлии норми 5-ї книги Codex Justiniani, де під титулом 17 розташована конституція імператора Діоклетіана від 294 р., у якій йдеться про заборону батьку проти волі дочки скасовувати шлюб, на який він уже дав згоду (I. 5. 17. 4) та про відповідальність дітей за розлучення перед батьками за конституцією Юстиніана від 534 р. (I. 5. 17. 7)[26].

Титули третьої книги з шлюбно-сімейного права Дігест (D. 25.1- 7), на перший погляд, складають Vario (різне). З точки зору класичних римських та юстиніанівських юристів вони переважно пов'язані з процесуальним правом в контексті особистих та майнових відносин суб'єктів шлюбно-сімейних відносин. Натомість автори Василік вбачали іншу можливість розташування усіх семи титулів двадцять п'ятої книги Дігест. Отже, титул D. 25. 1 увійшов до Василік в я к о с т і 10-го титулу 28 книги (про витрати на речі з посагу); D. 25.2 = Bas. 28.11 (про позов щодо викрадених речей); D. 25.3 = Bas. 31.6 (визнання та утриманння дітей); 25.4 = Bas. 31.7 (про огляд вагітної жінки та охорону немовляти); 25.5 = Bas. 31.8 (про володіння жінкою спадковим майном дітей): 25.6 = Bas. 31.9 (про обманне володіння жінкою для ще ненародженої дитини); 25.7 = Bas. (!) 60. 37. Таким чином перший і другий титули 25 кн. Дігест систематизатори Василік уве-

ли до титулів інституту шлюбу (28 кн.). Одночасно 3, 4, 5 та шостий титули Дігест (кн. 25), зайняли місце в окремій книзі сімейного права (про дітей) (Bas.31.6-9). Натомість сьомий титул 25-ї книги Дігест, в який увійшли норми, що регулювали concubinat – явище, характерне для римського та ранньовізантійського права (D.25.7.1-5), з огляду його несприйняття Церквою, потрапило лише у 60 книгу Василік, у яку увійшли норми кримінального права (Bas.60.37.).

В цілому, слід зазначити, що автори Василік керувалися принципами інституційної системи викладу юридичного матеріалу. Доцільно нагадати, що у цьому напрямі здійснювали систематизацію автори Еклоги, у якій кожен титул є викладом найбільш принципових норм певного інституту права (*I т. – заручини; II – шлюб; III – посаг*). Окрім того, творці «новітнього« римського права у XIX ст. при викладі матеріалів підручників з догми римського права, переважно на основі Дігест, керувались інституційним принципом Василік, а не пандектним принципом Дігест.

Отже, опираючись на сказане, необхідно зробити певні *узагальнення*: Василіки імператорів Василя I та Лева VI увібрали правові норми та інститути права від класичного періоду римського права до початку класичного етапу середньовізантійського права. Основним джерелом систематизації став Corpus juris civilis і, передусім, Дігести Юстиніана. Не дивлячись на переважно автентичне відображення у Василіках норм Дігест, норми шлюбного права у Василіках, завдяки систематизації, набирали (*в контексті ціннісної парадигми та правової доктрини класичної візантійської юриспруденції*) правового змісту, відповідного християнським цінностям та суспільному ідеалу епохи. Попри формальну тотожність більшості норм обох законодавчих зводів, суттєво змінилась юридично-технічна сторона систематизації норм права. Якщо норми шлюбно-сімейного права Дігест систематизовані за пандектною системою, то норми Василік – за інституційною. Таким чином, це був принциповий крок у напрямку характерної для новітньої методології та методики систематизації правових норм, який іманентно привів до галузевої диференціації та кодифікації правових інститутів та норм законодавства.

1. *Оболенский Д.* Византийское Содружество Наций. Шесть византийских портретов / Пер. с английского. – М.: Янус-К, 1998. – 655 с.; *Иванов* ***С.И.*** Византийское миссионерство: Можно ли с «варвара» сделать христианина? – М., 2003. – 376 с.; *Балух В.О.* Візантія та слов'янські держави в IX – X ст. // Візантистика: Курс лекцій. – Чернівці: Книга XXI, 2006 – С. 258 – 273. **2.** *Сюзюмов М.Я.* (рец.) F. Prinsgheim. Zum Plan einer neuen Ausgabe der Basiliken. Berlin, 1956 // Византийский Временник (далі – ВВ). – 1959. – Т. XV. – С. 255-262; *Сюзюмов М.Я.* Василики как источник для внутренней истории Византии // ВВ. – 1958. – №14. – С. 67-75. **3**. *Липшиц Е.Э.* Несколько замечаний о Василиках как источнике // ВВ. – 1958. – XIV. – С. 76-80. **4**. *Каждан А.П.* Василики как исторический источник // ВВ. – 1958. Т. – С. 56-66. **5.** *Медведев И.И.* Правовая культура Византийской империи. – СПб.: Алелейя, 2001. – С. 167-187. **6.** *Basilicorum* libri LX. T. 1-6 / Ed. G. E. Heimbach, C. G. Heimbach. – Lipsiae, 1833-1870. **7.** *Manuale Basilicorum*. Ed. C.E Zachariae von Lingenthal. – Lipsiae, 1848. **8.** *Basilicorum* libri LX / Ed. H. J. Scheltema, N. van der Wal, D. Holwerda. Groningen etc., 1953-1988. Ser. A: Textus. T. 1-8. Ser. B: Scholia. T. 1-8. **9.** *Zachariд* von Lingenthal K. E. Geschichte des griechisch-römischen Rechts. – Lipsiae, 1893. **10**. *Mortreuil J.* Histoire du droit byzantin, I – III. Paris, 1843 –1846. **11.** *Lokin J. H. A.* Historiae iuris graeco-romani delineation. – Groningen, 1985. **12.** *Азаревич Д.* История византийского права. – Ярославль: Тип. Г. В. Фалька, 1876. – Т. 1. Ч. 2. – С. 4 -115. **13.** *Lawson F.H.* The Basilica, I-II // Law Quarterly Review. 1930. Vol.

46. – P. 486-501. **14.** *Berger A.* Studi sui Basilici, IV: La legislazione di Giustiniano ed Basilici // Iura. 1954. – T. 5. – P. 87-110. **15.** *Scheltema H. J.* Über die Natur der Basiliken // Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis. – 1955. – Bd. 23. – S. 287-310. **16** *Van der Wal N.* Spuren einer Einteilung in sechs Bände der Basiliken in den jungeren Scholien // Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis. – 1957. – Bd. 25. – S. 274-283. **17**. *Медведев И.П.* Правовая культура Византийской империи. – СПб., 2001. – С. 168-174. **18.** *Вальдеберг В.Е.* История византийской политической литературы в связи с историей философских течений и законодательства. – СПб., 2008. – С. 211-214. **19.** *Липшиц Е.Э.* Законодательство и юриспрунденция в Византии в IX–XI вв. – Л.: Наука, 1981. – С. 63. **20.** Там же. – С. 60, 85. **21.** *Медведев И.П.* Цит. работа. – С 168-169. **22.** Там же. – С. 171. **23**. *Кобрияк Р.* Кодификации / Пер. с фр. Л.В. Головко. – М.: Статут, 2007. – С. 201-204; *Basilicorum libri*./ D. C. G. Helmbach Lipsiae. – 1870.– 434 s.; Медведев И.П. Цит. работа. – С. 172-173. **25.** *Браун П.* Тіло і суспільство. Чоловіки, жінки і сексуальне зречення в ранньому християнстві / Пер. з англ. В.Т. Тимофійчука. – К.: Мегатайп, 2003. – С. 332-333. **26.** *Соколов И.И.* О поводах к разводу в Византии IX-XV вв. // Византийская традиция в Санкт-Петербургской Духовной академии / Послесл. А.В. Маркиданова. – СПб.: Изд-во Олега Абышко, 2005. – С. 166-167.